

Patrycja Łatka

ORCID: 0009-0003-4710-8182

*Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej
w Krakowie*

Obraz edukacji osób g/Głuchych w polskim szkolnictwie

The image of education of deaf people in Polish schools

Abstrakt

W niniejszym artykule omówiony został temat edukacji osób g/Głuchych w Polsce. Poruszony został termin głuchoty wraz z objaśnieniem pisowni z małej i wielkiej litery. Opisane zostało funkcjonowanie językowe dzieci g/Głuchych, trudności z jakimi się zmagają na co dzień w społeczeństwie większości słyszącej oraz procesy umysłowe jakie towarzyszą g/Głuchym w trakcie nabywania języka. Wspomniana została istota języka migowego w rozwoju i przetwarzaniu językowym wraz z rozwojem kompetencji językowych tychże osób. Ważną rolę w artykule zajmuje historia szkolnictwa oraz surdopedagogiki już od czasów średniowiecznych. Opisana została pierwsza szkoła założona w Polsce wraz z zadaniami jakie jej postawiono. Pochylnono się nad współczesną edukacją g/Głuchych w polskich szkołach, wspomniano o aktualnych programach edukacyjnych a także o systemie szkolnictwa i wychowania jakie obowiązuje od 2017 roku. Przybliżony został temat wyzwań z jakimi mierzy się edukacja osób g/Głuchych w Polsce. Wyróżnione zostały dwa mechanizmy poznawania języka przez osoby słyszące, a następnie skonfrontowano to z ograniczeniami jakie nałożone są na dzieci g/Głuche. Przywołane zostały aspekty warunkujące rozwój poziomu edukacji tychże osób w szkolnictwie polskim wraz z konkretnymi postulatami koniecznymi do wdrożenia by koncepcja kształcenia dwujęzycznego mogła zaistnieć.

Słowa kluczowe: g/Głusi, funkcjonowanie językowe, edukacja, historia edukacji, współczesne wyzwania edukacji.

Abstract:

This article discusses the topic of education for deaf people in Poland. The term deafness was discussed along with an explanation of the lowercase and the uppercase letter spelling. The linguistic functioning of Deaf children, the difficulties they face on a daily basis in the hearing majority society, and the mental processes that accompany

Deaf children during language acquisition were described. The essence of sign language in the development and language processing along with the development of language competences of these people was mentioned. The history of education and surdopedagogy from medieval times plays an important role in the article. The first school established in Poland and the tasks assigned to it were described. Contemporary education of the Deaf in Polish schools was discussed, current educational programs were mentioned, as well as education and upbringing system that was introduced in 2017. Challenges that education of the Deaf people faced in Poland were presented. Two mechanisms for learning the language by hearing people were distinguished and they were confronted with limitations imposed on deaf children. Aspects determining development of these people's education in Polish were mentioned, along with specific conditions necessary to implement the concept of bilingual education to exist.

Keywords: Deaf people, linguistic functioning, education, history of education, contemporary educational challenges.

Propozycja cytowania: Łatka, P. (2024). Obraz edukacji osób g/Głuchych w polskim szkolnictwie. *Zeszyty Naukowe Pedagogiki Specjalnej*, 17, 9-20.

Wprowadzenie

Kształcenie osób z uszkodzonym narządem słuchu od zawsze było ogromnym wyzwaniem dla pedagogów i psychologów. Wynika to przede wszystkim z tego, iż metody kompensacyjne wszelkich trudności wynikających z głuchoty są trudne i nie do końca zrozumiałe. Przez długi czas uszkodzenie słuchu uchodziło za współwystępujące z dysfunkcjami poznawczymi czy intelektualnymi (Podgórska-Jachnik, 2008). Nie da się ukryć, że od zawsze jednym z elementów, wpływających na różnicowanie jednostek był język. Ludzie g/Głusi¹ mając utrudnioną komunikację, są w mniejszości, a co za tym idzie, ich funkcjonowanie w środowisku osób słyszących nie należy do zadań najprostszycy. Język migowy opiera się na zupełnie innym

¹ W literaturze spotykamy się określeniem osób z uszkodzonym narządem słuchu jako osoby głusi/Głusi pisane zarówno małą jak i wielką literą. Jak wskazuje Tomaszewski, Kotowska, Krzysztofiak (2017): „Słowo głusi pisane małą literą odnosi się do wszystkich głuchych i słabosłyszących niezależnie od stopnia uszkodzenia słuchu, zaś Głusi wielką literą to określenie używane w stosunku do grupy społecznej posługującej się językiem migowym, dzielącej podobne doświadczenia, przekonania oraz przymioty kulturowe. Zapis G/głuchy pozwala na szerokie ujęcie grupy osób z ubytkiem słuchu zarówno z perspektywy kulturowej, jak i medycznej (Kotowicz, 2020, s. 165).

mechanizmie, jest komunikacją wizualno-przestrzenną, w trakcie, gdy język większości społeczeństwa to system porozumiewania się w sposób werbalny (Zajkowska, 2014). Niestety, zgłębianie metod stosowanych w surdopedagogice przez wiele lat nie było w centrum zainteresowania, a walka z przewyżnianiem stereotypów ze strony społeczeństwa słyszącego była tematem zamiatanym pod dywan i odchodziła na dalszy plan. Współcześnie w zupełnie inny sposób patrzymy na g/Głuchych, ich możliwości czy formy komunikacji. Tworzymy stanowiska pracy otwarte na takie osoby, zwiększamy dostępność do wydarzeń kulturowych oraz pomagamy im odnaleźć się w codziennym przebywaniu wśród osób słyszących. Surdopedagogika szeroko pojęta to fascynujący obszar wiedzy, który umożliwia zrozumienie ludzi, patrzących na otaczający nas świat często zupełnie inaczej (Podgórska-Jachnik, 2008).

Funkcjonowanie językowe u dzieci g/Głuchych

Procesy umysłowe takie jak rozdzielanie obiektu całościowego na jego części oraz łączenie tychże części w element całościowy to podstawa przyswajania przez dziecko g/Głuche języka pisanego, również w formie czytanej. Rozumowanie przyczynowo-skutkowe jest u dzieci głuchych rozwinięte na bardzo wysokim poziomie, co pomaga w syntezie zdobytych już umiejętności komunikacyjnych w języku migowym z tekstem czytany. Ta zdolność poznawcza może ułatwić dzieciom g/Głuchym zrozumienie istoty tekstu pisanego wraz z przyczynowością procesu czytania (Tomaszewski, 2014).

Rozumienie zdań, konstrukcji składniowej oraz zasad gramatyki, nie są dla g/Głuchych najprostszym zadaniem, ale dzięki nabywaniu wiedzy o języku pisany, dużo skuteczniej mogą przenosić to na język czytany i mówiony. Wiele jest teorii na temat procesu nabywania języka przez dziecko, szczególnie ważne wydają się te, które wyjaśniają go jako: (1) wytwarzanie nawyków; (2) przejaw wrodzonych zdolności; (3) odkrywanie funkcji wypowiedzi (Rakowska, 1995).

Jednym z podstawowym warunków do rozwinięcia swoich kompetencji komunikacyjnych w zakresie języki pisanego, jest biegła znajomość języka migowego oraz umiejętność wypowiadania się na

podany temat w sposób narracyjny. Teoria Piageta mówi o tym, iż język nie wpływa bezpośrednio na rozwój operacji konkretnych, jego oddziaływanie jest jedynie pośrednie poprzez ułatwienie g/Głuchemu interakcji społecznych. Może być ona częściowo potwierdzona, gdyż po pierwsze Dzieci Głuche Rodziców Słyszących (DGRS) w młodszym wieku szkolnym w badaniach Bandurskiego i Gałkowskiego (2003) wykazywały się niedostatkami w niektórych sferach myślenia niewerbalnego nawet wtedy, kiedy zadania analogii liczbowych oparte były na łatwych relacjach logicznych, a po drugie DGRS w badaniach Courtina (1997) posiadały bardziej uwydatnione zdolności do kategoryzacji dzięki częstszemu użyciu generycznych znaków migowych jako ogólnych określeń odnoszących się danych kategorii (Tomaszewski, 2014, s. 29).

Język migowy, podobnie jak języki foniczne są nośnikami językowymi o różnym stopniu abstrakcyjności mimo różnic we właściwościach funkcjonalnych i strukturalnych. Ponadto badania naukowe wykazują, że to właśnie dzieci znające co najmniej dwa języki mają szersze zdolności w zakresie podstawowych funkcji języka takich jak: komunikowanie się, myślenie i poznawanie (Pearson, 2013).

Historia edukacji osób g/Głuchych w polskich szkołach

Początki szkół dla g/Głuchych datuje się na koniec średniowiecza, a szybkość ich powstawania oraz dynamiczny rozwój wskazują, że zapotrzebowanie na edukację tychże osób było już w tamtych czasach ogromne. Sam rozwój kształcenia instytucjonalnego osób z uszkodzonym narządem słuchu zaczął się wraz z powstaniem pierwszej szkoły dla g/Głuchych w 1770 roku w Paryżu. Założycielem tej instytucji był ksiądz Charles Michel de l'Épée, który jest promotorem nauczania przy użyciu znaków języko-migowych (Ryta-Korytowska, Wrześniewska-Pietrzak, 2018).

Pierwsza szkoła dla g/Głuchych w Polsce założona została w 1816 roku w Szczurzynie przez księdza Jakuba Falkowskiego, a rok później już druga – Instytut Głuchoniemych w Warszawie – do dziś działający, z zachowaną historyczną nazwą. z placówką tą kojarzony jest przede wszystkim jej założyciel – wspomniany wyżej ksiądz pijar

Jakub Falkowski, który to jako pierwszy zauważył potrzebę kształcenia i opieki pedagogicznej nad g/Głuchymi, zdobywał informacje na temat form wychowywania i rozwijania edukacji takich osób. W latach 1815-1816 w zaangażowany sposób doksztalał się w Wiedniu, celem zwiększenia swojej wiedzy i doświadczenia by jak najlepiej opracować metody kształcenia g/Głuchych w naszym kraju. Opanował dogłębnie nie tylko język i metodę oralną, ale również migową, a wszystko to by w jak najlepszy sposób komunikować się z uczniami Instytutu. Zatrudnił do pracy lekarza, Jana Sietrzyńskiego, który jest drugą najwybitniejszą postacią kojarzoną z tą instytucją edukacyjną. Pracował on z uczniami przede wszystkim metodą głosową, ale również przyczynił się do stworzenia wszechstronnego modelu przygotowaniu uczniów do życia samodzielnego, poprzez dołączenie do programu nauczania przygotowania do wykonywania zawodu. „Opracowaniem książki *Mechanizm i terapia mowy* Sietrzyński wpisał się w historię jako „ojciec polskiej logopedii” (Podgórska-Jachnik, 2008, s. 170).

Język migowy, mimo swojej skuteczności, uważany był za podrzędny językowi fonicznemu, co odbiło się bardzo wyraźnie na edukacji osób g/Głuchych, prowadząc do analfabetyzmu. Był to podstawowy argument za wprowadzeniem, na przełomie lat 80. i 90. XX wieku, do szkolnictwa SJM, czyli Systemu Językowo-Migowego. Jego podstawową funkcją była wizualna transkrypcja polskiego języka fonicznego. Kolejnych znaczącym krokiem, w stronę poprawy poziomu edukacji g/Głuchych w Polsce było wprowadzenie lektoratów z PJM pod koniec lat 90. XX wieku. Był to początek próby ujmowania głuchoty w aspekcie socjokulturowym, a nie tylko medycznym (Cież, 2023, s. 55).

Współczesna edukacja osób g/Głuchych w polskich szkołach

Istnieje wiele opracowanych metod stosowanych podczas pracy z osobami g/Głuchymi, spośród nich większość wciąż łączy ze sobą elementy oralne i manualne, co wskazuje na skuteczność ich działania i skuteczny rozwój edukacyjny osób z uszkodzonym narządem słuchu. Aktualne programy edukacyjne można więc wyróżnić jako trzy wiodące formy pracy:

- wychowanie słuchowe,
- programy manualne (migowe),
- komunikacja totalna (Podgórska-Jachnik, 2005).

Wychowanie słuchowe jako kontynuacja działań oralnych, oznacza zastosowanie wszelkich istniejących środków pedagogicznych, które mogą umożliwić wykorzystanie resztek słuchu, u osób z głębokim uszkodzeniem narządu słuchu (Löwe, 1995). Dobrze poprowadzona edukacja, może rozwinąć mowę nawet przy ubytku słuchu na poziomie ok. 120dB – jest to jednak temat bardzo rozległy, który obejmuje ogromny obszar rozwiązań metodycznych. W Polsce wychowanie słuchowe nie ma swojego jednego modelu postępowania i jest to dziedzina edukacji wciąż się rozwijająca. Jednak sposób realizacji założonych zadań tejże formy pracy zawdzięczamy przede wszystkim A. Löwe, a również A. van Uden, S. Schmid-Giovannini czy Y. Csányi (Podgórska-Jachnik, 2008, s. 178).

Współczesne programy migowe podkreślają pozycję języka migowego w aktualnej edukacji i wychowaniu osób g/Głuchych. Zdecydowanie pokazuje nam to, iż został on utrwalony jako autonomiczny i pełnoprawny system komunikacyjny, nie zawsze jednak możemy mówić o języku migowym u każdej osoby z uszkodzonym narządem słuchu. z punktu widzenia pracy z osobami g/Głuchymi korzystne wydają się dwie metody edukacyjne:

- 1) *system językowo-migowy*, czyli metoda bimodalna jednojęzykowa (SJM), zaliczana ze względu na jednoczesny przekaz informacji mówionej i miganej – do metod oralno-migowych (Szczepanowski, 1999);
- 2) *bilingwilizm*, czyli metoda bimodalna dwujęzykowa, gdzie jednym językiem jest język migowy, a drugim język foniczny (Bouvet, 1996).

Warto wspomnieć, że dopiero od 1985 roku możliwe było wprowadzenie języka migowego do programu edukacyjnego w szkolnictwie polskim.

Trzecią metodą, która zwięzcza w sobie wszelkie formy komunikacji jest komunikacja totalna, czyli zarówno mowa foniczna i język migowy, ale również fonogesty, mowa ciała, czytanie z ruchu

warg, mimika, rysunek, pismo itp. Najważniejszym założeniem tejże metody jest skuteczna komunikacja i rozwój doświadczeń pozajęzykowych, co wydaje się być najszerszym i najbardziej skutecznym podejściem edukacji g/Głuchych (Podgórska-Jachnik, 2008).

Polski system kształcenia osób g/Głuchych w 2017 roku składał się z:

- kształcenia specjalnego odbywającego się w specjalnych placówkach kształcenia i wychowania dla dzieci głuchych na poszczególnych etapach kształcenia (przedszkola, szkoły);
- kształcenia integracyjnego (przedszkola, szkoły, klasy i oddziały integracyjne);
- edukacji włączającej (Ruta-Korytowska, Wrześniewska-Pietrzak, 2018, s. 56).

Najczęściej wybieraną placówką edukacyjną jest szkoła ogólnodostępna z oddziałami integracyjnymi, ponieważ dzięki zaawansowanej technologii wspomagającej słyszenie tj. aparaty słuchowe oraz implanty ślimakowe, osoby g/Głuche mają ogromne szanse na opanowanie mowy mówionej w sposób pełny i ułatwiający życie w społeczeństwie słyszącym. To właśnie kontakt z rówieśnikami najczęściej warunkuje szybsze przyswajanie języka fonicznego oraz umożliwia nabywanie fonogestów obecnych naturalnie w języku mówionym. Bezpośrednim efektem takiego podstępowania jest integracja społeczeństwa w warstwie komunikacyjnej, co umożliwia przełamywanie stereotypów i dyskryminacji osób g/Głuchych. Opisane podejście, jest szczególnie odpowiednie do trzech przenikających się grup:

- osób mających lekki i umiarkowany stopień ubytku słuchu, czyli tam, gdy rehabilitacja jest prowadzona na bazie języka już nabytego;
- osób z głuchotą odbiorczą, które w zaawansowanych aparatach słuchowych rozwijają mowę foniczną;
- osób z implantami ślimakowymi, które mają coraz większy dostęp do języka fonicznego (Tomaszewski, Moroń, Sak, 2018, s. 102).

Wyzwania stojące przed edukacją osób g/Głuchych

Osoby z głębokim uszkodzeniem słuchu muszą mierzyć się każdego dnia z wieloma trudnościami. W kontekście edukacyjnym należy wspomnieć m.in. o problemach z pełnym zrozumieniem wykładów, tego co mówi nauczyciel/prowadzący, ponieważ uczeń nie ma możliwości nieprzerwanie obserwować ruchu warg mówiącego, znajdującego się w pewnej odległości – takie absolutne skupienie się na języku mówionym przez wykładowcę uniemożliwia wykonywanie notatek własnych, co utrudnia dalsze nabywanie kompetencji edukacyjnych (Rabsztyn, 2015).

Skupiając uwagę na formie poznawania języka przez dzieci słyszące, wyróżniają się dwa znaczące mechanizmy:

- po pierwsze dziecko słyszące, właściwie od samego urodzenia otoczone jest słownictwem i zwrotami, których nie rozumie, jednak dzięki narządowi słuchu z czasem nabywa zdolności samodzielnego wyłapywania ich z kontekstu i dopasowywania znaczenia;
- po drugie, dziecko słyszące od najmniejszych lat ma kontakt z literaturą, która umożliwia mu zapoznanie się słuchowe ze słownictwem, ale również gramatyką, dzięki czemu naturalnie nabywa wycucie językowe i z łatwością przyswaja nazywanie tychże zasad.

To wszystko sprawia, że dzieci g/Głuchy już na starcie są ograniczone w sposób dwojaki: pierwotnie z racji niepełnosprawności sensorycznej, a wtórnie przez edukację, która w założeniu ma im pomóc, a w rzeczywistości tylko pogłębia ograniczenia wynikające z niedosłuchu (Rabsztyn, 2015, s. 65).

Nie da się ukryć, że język migowy może być postrzegany jako nieodłączny element kształtowania się tożsamości społecznej g/Głuchych. Niektórzy autorzy wykazują, że różnorodne dziedziny kultury Głuchych, wymagają dalszego zainteresowania, nie tylko ze strony teoretyków, ale przede wszystkim praktyków, funkcjonujących w tym obszarze. Nie tylko komunikacja osób g/Głuchych wśród słyszącego społeczeństwa powinna być źródłem zainteresowania, ale również ważne uwarunkowania dotyczące edukacji tychże osób (Kowalski, Zygadło, 2022).

Ważnym aspektem warunkującym rozwój poziomu edukacji g/Głuchych w Polsce jest na pewno stałe zwiększanie świadomości nauczycieli, wykładowców, przede wszystkim w zakresie konsekwencji i benefitów jakie idą za edukacją osób z niepełnosprawnością narządu słuchu. Ich wiedza musi być na bieżąco aktualizowana i dostosowywana do potrzeb komunikacyjnych uczniów słabo słyszących i g/Głuchych. Wyraźnym wyzwaniem dla edukacji będzie również zwiększenie możliwości i dostępu do nauki PJM (Polskiego Języka Migowego) celem lepszej komunikacji z uczniami i szerzenia tożsamości kultury Głuchych (Kowalski, Nowak-Adamczyk, 2014). Równie istotne będzie zadbanie o coraz to częstsze wprowadzanie koncepcji kształcenia dwujęzycznego dzieci głuchych do polskiego systemu edukacji. Jej wdrożenie wymaga spełnienia kilku warunków, o których wspomina Czajkowska-Kisil (2006, s. 272):

- język migowy musi być traktowany jako język macierzysty,
- dziecko g/Głuche uczy się tego języka od najbliższego otoczenia,
- języka narodowego, jako obcego, dziecko uczy się w szkole w oparciu o teksty pisane; ważne jest, aby nie były to teksty specjalnie dobierane,
- analiza tekstu w języku narodowym odbywa się w oparciu o język migowy,
- naukę gramatyki należy traktować jako uzupełnienie wiedzy w trakcie analizy tekstu,
- nie wolno mieszać języków, tak jak ma to miejsce w SJP, gdzie łączy się gramatykę języka polskiego ze znakami języka migowego; dziecko musi mieć świadomość odrębności języka narodowego i migowego,

Ponadto warto wspomnieć, że dziecko posiadające duże możliwości rozwoju mowy fonicznej szybciej rozwija sprawność mówienia dzięki swojej wiedzy o języku.

Podsumowanie

Mimo, iż wiedza na temat osób z uszkodzonym narządem słuchu oraz języka migowego jest obecnie powszechnie dostępna, wciąż w wielu aspektach świadomość ludzi słyszących nie jest zadowalająca.

Polski system kształcenia mimo podjęcia pewnych zmian i reform, nadal ma przed sobą ogromne wyzwania, które stopniowo wprowadzane przyczynią się do polepszenia komfortu życia osób g/Głuchych oraz poziomu ich edukacji czy możliwości kształcenia w placówkach ogólnodostępnych.

Podjęmowana dziś dyskusja na temat edukacji osób g/Głuchych w Polsce to pewnego rodzaju odpowiedź na wyrażane przez głuchych oczekiwania względem ich procesu kształcenia (Ruta-Korytowska, 2018). Istotnym jest ukazanie światu nie tylko obrazu szkoły i sposobów edukacji niesłyszących, ale co ważniejsze – pokazania, że g/Głuchy to osoba, która jest zdolna do opanowania języka pisanego i może dorównać swoim słyszącym rówieśnikom. Edukacja to ważny element w życiu człowieka, dlatego to ważne, by w Polsce, każdy miał równe szanse na godne kształcenie i przygotowanie do życia w społeczeństwie.

Bibliografia

- Bandurski, M., Gałkowski, T. (2003). Rozwój rozumowania przez analogię u dzieci głuchych a komunikacja w języku migowym. *Przegląd Psychologiczny* 46(3), 253-289.
- Bouvet, D. (1996). *Mowa dziecka. Wychowanie dwujęzyczne dziecka niesłyszącego*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Cieź, M. (2023). *Psychologiczne aspekty wychowania dzieci głuchych – wyzwania w rozwoju i edukacji*. W: *Humanitarian Corpus: collection of scientific articles on contemporary problems of philosophy, cultural studies, psychology, pedagogy and history. Issue 50* (s. 53-58). NVP Interservice Publishing House.
- Courtin, C. (1997). Does sign language provide deaf children with an abstraction advantage? Evidence from a categorization task. *Journal of Deaf Studies and Deaf Education*, 2(3), 161–171. <https://doi.org/10.1093/oxfordjournals.deafed.a014322>
- Czajkowska-Kisil, M. (2006). Dwujęzyczne nauczanie głuchych w Polsce. *Szkoła Specjalna*, 4, 265–275.

- Kotowicz, J. (2020). Kompetencje w polskim języku migowym i umiejętność rozumienia czytanego tekstu u uczniów g/Głuchych. *Szkoła Specjalna*, 3, 165-174.
- Kowalski, M., Zygadło, A. (2022). Problemy i wyzwania współczesnej edukacji w zmieniającej się rzeczywistości społecznej – wprowadzenie w problematykę. *Rocznik Lubuski*, 48(2), 7-12.
- Kowalski, P., Nowak-Adamczyk, D. (2014). Kształcenie osób głuchych/Głuchych i słabo słyszących – wyzwania dla systemu edukacji w Polsce. *Edukacja głuchych – materiały konferencyjne*, 109-127.
- Löwe, A. (1995). *Wychowanie słuchowe. Historia – metody – możliwości*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Pearson, B.Z. (2013). *Jak wychować dziecko dwujęzyczne*. Poznań: Media Rodzina.
- Podgórska-Jachnik, D. (2008). Historia wychowania i edukacji głuchych z perspektywy surdopedagogiki początku XXI wieku. W: J.J. Błęszyński, D. Baczała, J. Binnebesel (red.), *Historyczne dyskursy nad pedagogiką specjalną* (s. 163-194). Łódź: Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Edukacji Zdrowotnej w Łodzi.
- Rabsztyń, K. (2015). Edukacja głuchych i niedosłyszących wyzwaniem dla szkolnictwa wyższego w Polsce – wybrane zagadnienia i przykłady. *Nauczyciel i Szkoła*, 1(57), 61-70.
- Rakowska, A. (1995). *Rozwój systemu gramatycznego u dzieci głuchych*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej.
- Ruta-Korytowska K., Wrześniewska-Pietrzak M. (2018). *Obraz szkoły i edukacji uczniów głuchych w Polsce w wypowiedziach dorosłych osób niesłyszących*. *Kultura i Wychowanie*, 2(14), 55-71. https://doi.org/10.25312/2083-2923.14/2018_55-71
- Szczepankowski, B. (1999). *Niesłyszący – Głusi – Głuchoniemi. Wyrównywanie szans*. Warszawa: Wydawnictwo WSiP.
- Tomaszewski, P. (2014). Funkcjonowanie poznawcze i językowe u dzieci głuchych. W: M. Sak (red.), *Edukacja głuchych* (s. 17-34). Warszawa: Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich.

- Tomaszewski, P., Kotowska, K., Krzysztofiak, P. (2017). Paradygmaty tożsamości u g/Głuchych: przegląd wybranych koncepcji. W: Woźnicka E. (red), *Edukacja niesłyszących – wczoraj, dziś i jutro* (s. 111-155). Łódź: Wydawnictwo Akademii Humanistyczno-Ekonomicznej w Łodzi.
- Tomaszewski, P., Moroń, E., Sak, M. (2018). Kultura tudzież rehabilitacja: Ku zmianie paradygmatu w edukacji głuchych i słabosłyszących w Polsce. *Kultura i Edukacja*, 1 (119). <https://doi.org/10.15804/kie.2018.01.07>
- Zajkowska, M. (2014). Swoi, gdy polscy. Inni, gdy głusi. Praktyki kolonizacyjne wobec głuchych w Polsce. *Przegląd Humanistyczny*, 5(446), 97-105.